

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО СУБ'ЄКТИВНОГО ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА

Т. О. Рахнянська

кандидат юридичних наук,
головний науковий консультант
Головного науково-експертного управління
Апарату Верховної Ради України

Останні десятиліття відзначаються стрімкими темпами розвитку національного екологічного законодавства та модернізацією наукових підходів до правового регулювання екологічних відносин у сфері використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки. Це, в свою чергу, породжує доцільність науково-теоретичного дослідження екологічного права в розрізі його статичної та динамічної. Статичний вимір екологічного права відзначається закріпленими на нормативному рівні правилами поведінки, що формують галузь екологічного права в об'єктивному розумінні, і є зразком «ідеальної» форми взаємодії суспільства і природи, з точки зору законодавця. Натомість динамічний вимір екологічного права розкривається через діяльність та внутрішнє сприйняття суб'єктами екологічних відносин закріплених на законодавчому рівні правил поведінки,

відображає реальний стан право-реалізаційної діяльності у сфері екології, є індикатором якості норм об'єктивного права, що в сукупності дає підстави вести мову про екологічне право в суб'єктивному розумінні.

В еколого-правовій доктрині поняття екологічного права досліджується в працях багатьох вчених у цій сфері, а саме: В. Андрейцева, Г. Балюк, А. Бобкової, А. Гетьмана, І. Каракаша, Т. Ковальчук, С. Кравченко, М. Красної, Н. Малишевої, В. Мунтяна, В. Носіка, Е. Позняк, В. Семчика, Ю. Шемшученка, М. Шульги та ін. Аналіз наукових підходів до цього поняття дає підстави вести мову про те, що загальноусталеним є розуміння екологічного права як системи (сукупності) правових норм, тобто, з точки зору об'єктивного відношення до цієї галузі права. Такий підхід є класичним до визначення будь-якої галузі права, у тому числі, екологічного. Разом з тим слушним є заува-

ження Г. Балюк та О. Кохановської щодо необхідності актуалізації проблеми «екологічного, зокрема, еколого-правового виховання людини та становлення її екологічної (у т. ч. еколого-правової) культури з перших днів її життя [4, с. 181]», яким обґрунтовується доцільність пізнання суб'єктивного виміру екологічного права.

Враховуючи викладене, мета наукових пошуків полягає в дослідженні суб'єктивного екологічного права крізь призму науково-теоретичних підходів до «суб'єктивного» в праві. У зв'язку з цим завданням дослідження є аналіз суб'єктивного екологічного права за допомогою дедуктивного методу наукового пізнання, що дає змогу простежити еволюцію цього поняття в загальноправовій, галузевій та спеціалізованій науково-правовій літературі. Зокрема, бачення права в його суб'єктивному відношенні свої витоки бере з філософії та соціології права, що надалі поглиблюється в теорії

права та конкретизується в публічному і приватному праві. Оскільки екологічне право є комплексною галуззю права, дослідження суб'єктивного екологічного права, на наше переконання, повинно здійснюватися на основі аналізу та синтезу різногалузевих наукових позицій до суб'єктивного в праві.

Перші обґрунтовані наукові підходи до права як суб'єктивного явища спостерігаються в соціології права. Засновником цього наукового напрямку в юриспруденції став Є. Ерліх, який сформулював концепцію «живого права» [8, с. 218]. Представники соціології права, аналізуючи поняття права, наголошують на складній природі цього особливого соціального інституту «нормативної регуляції суспільних відносин», соціальний зміст якого є більш широким, ніж нормативний [19, с. 36]. В. Костицький одним із важливих аспектів соціології права вважає вивчення «самого права як суспільного явища, що «живе» у цій системі». З позиції вченого, множинність права зумовлюється тим, що останнє включає в себе такі складові: мораль, легітимізований інтерес, суспільний договір, воля держави, засіб закріплення влади, правова система тощо [15].

Отже, в соціології права основна увага у дослідженні права звертається саме на соціальні чинники його формування, які, в першу чергу, залежать від волі, свідомості й поведінки суб'єктів суспільних відносин. У зв'язку з цим право визначається як поліфункціональне явище, яке хоч і встановлюється в нормативно-правових актах, однак є мірою поведінки членів соціуму.

Доктринальні підходи до обґрунтування права через виокремлення його об'єктивної та суб'єктивної складових спостерігаються у філософії права, яка значну увагу приділяє дослідженню об'єктивного та суб'єктивного в праві і їхньому співвідно-

шенню. Зокрема, про необхідність виокремлення об'єктивного і суб'єктивного в праві зазначали ще до революційні вчені. Так, Б. Чичерін, характеризуючи право, сприймає його у двоякому розумінні: як суб'єктивне право, тобто моральна можливість або законна свобода що-небудь надавати чи вимагати; як об'єктивне право, яким є сам закон, що визначає таку свободу. Отже, з позиції вченого, правом є свобода, детермінована законом [23, с. 84].

Розглядаючи правову конструкцію суб'єктивного права, з позиції А. Єлістратова, критерієм суб'єктивного права може слугувати лише приватний інтерес, особливість якого полягає саме в приналежності конкретній особі або визначеному колу осіб [10, с. 7-8]. До того ж, аналізуючи суб'єктивний вимір права, науковець використовує теорію суб'єктивного права О. Роддественського, який цю категорію визначає як юридичний центр правомочностей суб'єкта [11, с. 5].

Ґрунтовне дослідження теорії суб'єктивного права міститься у вченні Б. Кістяківського, який розумів його як сукупність одиничних правовідносин та індивідуальних прав і обов'язків, що існують в суспільстві у певний момент часу. На думку вченого, природа суб'єктивного права прямо протилежна об'єктивному праву, яке являє собою сукупність раціональних продуктів духовної діяльності людини [13, с. 198, 213].

Сучасна філософія права визначає суб'єктивне право з точки зору правового суб'єктивізму, який слугує одним із способів обґрунтування права. На відміну від об'єктивістської концепції, за якою правосвідомість набуває правових смислів з об'єкта й об'єктивних відносин, за суб'єктивістською теорією такі правові смисли набуваються із суб'єкта та його свідомості. Відтак, право розглядається, виходячи з суб'єкта та його свідомості.

Особливість цієї концепції – в характеристиці правової реальності «зверху», з духовно-ідеальної сфери, а джерело правосвідомості та правопорядку виводиться з ідеї чи сенсу права, що відкриваються у свідомості (розумі) суб'єкта [21, с. 33, 36].

Таким чином, філософія права, ґрунтуючись на загальнотеоретичних підходах до явищ суспільного буття та відношення «людина – світ», трактує право, звертаючись до його об'єктивного та суб'єктивного вимірів, що, в свою чергу, відображають це поняття не лише як дозволену та встановлену міру правопорядку до явищ об'єктивної дійсності, а й як поведінку окремих індивідів крізь призму усвідомлення ними таких явищ об'єктивної дійсності.

У загальнотеоретичній правовій літературі місце суб'єктивного критерію у визначенні права як «суспільного феномену» здійснюється шляхом характеристики його в розумінні триєдиного поняття, що охоплює: 1) право в загальносоціальному розумінні (природносоціальне право); 2) об'єктивне (позитивне) право; 3) суб'єктивне право, тобто визнання відповідних можливостей за конкретними особами [17, с. 38].

Аналіз доктринальних напрацювань представників теорії права дає підстави виокремити два наукових підходи щодо ролі «суб'єктивного» в праві. Згідно з першим підходом суб'єктивне право є складовою частиною позитивного (юридичного) права (С. Алексєєв, М. Орзіх, О. Скакун та ін.). Зокрема, на думку С. Алексєєва, суб'єктивне право слугує формою офіційного визнання та гарантованого захисту державою прав людини і повинне бути опосередковане нормами права. У зв'язку з цим науковець виділяє два джерела походження суб'єктивного права – позитивне право (форма) та природне право (зміст) [20, с. 200].

За другим підходом суб'єктивне право пов'язують з правовідносинами, правомочностями суб'єктів права та іншими формами правових зв'язків (М. Вітрук, М. Матузов, В. Нерсисянц, А. Піонтковський і т. д.). На переконання М. Матузова, об'єктивна та суб'єктивна сторони права характеризують право в станах статичності та динаміки. Вчений пов'язує суб'єктивне право з правомочностями суб'єкта правовідносин і на теоретичному рівні розрізняє вузьке й широке значення суб'єктивного права, а саме: як одиничну правомочність окремого суб'єкта, так і сумарне вираження цих правомочностей, їх сукупність [18, с. 29, 31].

Враховуючи вищенаведене, відмітимо, що в теорії права основна увага дослідників зосереджена на визначенні місця, моменту виникнення та джерела походження суб'єктивного права. У зв'язку з цим зміст суб'єктивного права розкривають, виходячи з аналізу позитивного, або юридичного права, яке включає об'єктивні та суб'єктивні «виміри» права, а також, досліджуючи правореалізаційний аспект права. В останньому випадку суб'єктивне право пов'язують із правовими відносинами, правомочностями та іншими формами правових зв'язків, що спрямоване на встановлення ролі цього правового інструменту в системі правового регулювання суспільних відносин.

Якщо вести мову про галузеві науки, суб'єктивне розуміння права конкретизується в публічному і приватному праві, які об'єднують в собі різні галузі права за ознаками предмета й методу наукового пізнання. Зокрема, в публічному праві суб'єктивне змістовно визначають через тріаду таких правомочностей: 1) участь у державному управлінні та соціально-політична активність; 2) одержання допомоги від відповідних компетентних організацій; 3) права, що захищають-

ся в адміністративному, судовому порядку, особисто громадянином [1, с. 50]. Загалом аналіз досліджень представників публічного права (О. Пасенюк, Р. Корнута, В. Федосенко, О. Синявська, Ю. Битяк тощо) дає підстави виокремити ключові ознаки суб'єктивного публічного права: міра дозволеної об'єктивним правом поведінки; публічний інтерес, який проявляється в безпосередньому або опосередкованому управлінні державними справами; влада як легітимна здатність вимагати належної поведінки від інших суб'єктів, поведінка яких мотивується обов'язком по відношенню до носія суб'єктивного права.

Серед галузевих правових наук категорія суб'єктивного найбільшого розвитку набула в приватному праві. Так, О. Йоффе необхідність у використанні категорії «суб'єктивне» обґрунтовує неоднаковим значенням поняття права в юриспруденції: в одних випадках під правом розуміють сукупність юридичних норм, а в інших – право, яке належить конкретному суб'єкту, тобто правомочність або право в суб'єктивному значенні [12, с. 87-89].

О. Кот, розглядаючи суб'єктивне цивільне право, зазначає, що його виникнення й існування є наслідком реалізації об'єктивного права. В свою чергу, через суб'єктивне право та юридичний обов'язок, а також їх здійснення об'єктивне право регулює конкретну поведінку осіб [16, с. 15].

Зазначимо, що представники приватного права (С. Братусь, О. Дзера, Д. Горбась, Н. Мірошнікова, О. Поротікова, М. Ус і т. д.) розкривають конструкцію «суб'єктивне право» за допомогою порівняльно-правового методу наукового пізнання в контексті характеристики таких понять, як приватний інтерес, правосуб'єктність, правомочність, зловживання правом, захист цивільних прав та інтересів тощо. Зокрема, А. Власова,

досліджуючи суб'єктивне цивільне право, визначає його, виходячи з таких категорій, як «об'єктивне право», «юридичний обов'язок», «законний інтерес», «правоздатність» [7, с. 9-11, 15-18]. С. Братусь співставляє суб'єктивне право з категоріями «правоздатність» та «правомочність» і зазначає, що суб'єктивне право, належне конкретному суб'єкту-громадянину або юридичній особі, наявне, існуюче право. Натомість правоздатність – це лише можливість бути суб'єктом тих прав і обов'язків, які визнані та допускаються об'єктивним правом [5, с. 4].

Слід наголосити, що в сучасній цивілістиці поряд з автономними підходами до суб'єктивного права сформувалася протилежна точка зору до його розуміння виключно як складової змісту цивільних правовідносин, якому кореспондує суб'єктивний обов'язок (А. Власова, О. Дзера, Є. Харитонов та ін.). З позиції О. Дзери, суб'єктивне цивільне право є центральним елементом цивільних правовідносин, тому що через нього досягається мета правового регулювання, яку вчений вбачає у задоволенні приватних інтересів суб'єктів правовідносин, і визначає як «міру (вид і міру) належної поведінки» уповноваженого суб'єкта, якому «неодмінно кореспондує суб'єктивний цивільний обов'язок зобов'язаної особи» [22].

Вважаємо, що вузьке розуміння суб'єктивного, у тому числі, екологічного, права не сприяє багатоглядному аналізу даного явища та нівелює його значення в механізмі правового регулювання суспільних відносин. Окрім екологічних правовідносин, суб'єктивні права знаходять свою реалізацію в інших правових зв'язках, які можуть бути як пов'язані з правовідносинами, так і виконувати самостійну роль в механізмі правового впливу у відношенні «людина – довкілля». Такий висновок

ґрунтується на позиціях вчених, які розглядають можливість існування суб'єктивного права поза межами правовідносин (Ю. Толстой, М. Вітрук, М. Строгович, Л. Явич), протиставляючи правовідносинам «юридичний зв'язок» [6, с. 7-8].

У вітчизняній еколого-правовій доктрині питання суб'єктивного екологічного права та суб'єктивних екологічних прав частково розглядається в роботах Г. Анісімової, С. Кравченко, М. Краснової, Н. Кобецької, Т. Ковальчук, В. Носіка та ін. Разом з тим вчені акцентують увагу на дослідженні правового механізму реалізації екологічних прав громадян, з точки зору внутрішнього сприйняття носіями таких прав. Зокрема, суб'єктивне право розглядається як «сукупність повноважень фізичних осіб в галузі екології» [2, с. 31], як конкретна, забезпечена та гарантована державою модель поведінки суб'єкта права, яку він вправі реалізувати у своїх взаємовідносинах з іншими громадянами та посадовими особами [9, с. 62]. Таким чином, суб'єктивне право розуміється в якості одного з аспектів екологічних прав громадян, поряд з якими існує об'єктивний вимір екологічних прав.

Також представники еколого-правової науки розглядають суб'єктивне екологічне право через категорію «інтерес», яка відображає правосвідомість, зацікавленість та внутрішнє сприйняття суб'єктом права законодавчих вимог у сфері використання природних ресурсів, охорони довкілля й забезпечення екологічної безпеки. З позиції Г. Анісімової, суб'єктивне екологічне право громадян є «правовою формою реалізації їх екологічних інтересів, основою виникнення і задоволення яких є їх екологічні потреби; поза цими інтересами не може бути суб'єктивного права» [3, с. 7].

Аналогічного підходу дотримується Н. Кобецька, на думку якої, задоволення екологічних інтересів громадян через суб'єктивне право полягає, по-перше, в можливості активних дій особи щодо користування придатним для проживання середовищем як джерелом і місцем життєзабезпечення людини; по-друге, в можливості вимагати від інших осіб активної поведінки, виконання ними обов'язків по охороні, збереженню, відновленню сприятливого стану довкілля, інших дій, які б забезпечили здійснення громадянами наданих їм прав, а також дотриман-

ня встановлених екологічних вимог [14, с. 6-8].

Отже, вищевикладене дає підстави зробити такі висновки. Встановлення правової природи та змісту суб'єктивного екологічного права слід здійснювати за допомогою аналізу складових елементів, які відображають структуру, форми закріплення та реалізації екологічного права, з точки зору його суб'єктивного виміру, що сприятиме поліструктурному баченню цієї категорії. У зв'язку з цим доцільним є розширення наукових знань про екологічне право та вихід за межі загальноусталених доктринальних підходів до цієї галузі шляхом спрямування вектору наукового пізнання не на норму екологічного права, а на реалізацію останньої через сприйняття, усвідомлення, вольову поведінку та діяльність суб'єкта екологічних правовідносин. Це, в свою чергу, матиме позитивний ефект і в практичній площині, оскільки сприятиме подоланню наявної на сьогодні «відірваності» екологічного законодавства України від фактичного стану суспільних відносин у сфері використання природних ресурсів, охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адміністративне право України : підруч. для юрид. вузів і ф-тів / Ю. П. Битяк, В. В. Богуцький, В. М. Гарашук та ін. ; [За ред. Ю. П. Битяка] – Х. : Право, 2001. – 528 с.
2. Андрейцев В. І. Екологічне право України. Загальна частина. Курс лекцій у схемах : навч. посіб. для юрид. фак. вузів / В. І. Андрейцев. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
3. Анісімова Г. В. Здійснення громадянами екологічних прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Г. В. Анісімова ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 1996. – 24 с.
4. Балюк Г. І., Кохановська О. В. Екологічне право України: передумови і особливості його подальшого розвитку / Г. І. Балюк, О. В. Кохановська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки». – 2009. – Вип. 81. – С. 180-187.
5. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права / С. Н. Братусь. – М. : Госюриздат, 1950. – 364 с.
6. Вітрук М. В. Суб'єктивні права громадян і правові зв'язки / М. В. Вітрук // Проблеми правознавства. – 1972. – Вип. 22. – С. 3-12.

7. Власова А. В. Структура субъективного гражданского права / А. В. Власова. – Ярославль : Яросл. гос. ун-т, 1998. – 116 с.
8. Ерліх Є. Основи соціології права ХХ.І. Дослідження живого права / Є. Ерліх // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. ІІІ. – №№1-2. – С. 211-220.
9. Энциклопедия права : учеб. пособ. – СПб. : Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та, 2008. – 772 с.
10. Елистратовъ А. И. Понятіе о публичномъ субъективномъ правѣ / А. И. Елистратовъ. – М. : Печатна А. Снегиревой, 1913. – 18 с.
11. Елистратовъ А. И. «Теория субъективныхъ публичныхъ правѣ» А. А. Рождественского / А. И. Елистратовъ. – М. : Печатна А. Снегиревой, 1913. – 21с.
12. Иоффе О. С. Советское гражданское право / О. С. Иоффе. – М. : Юридическая литература, 1967. – 494 с.
13. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В. В. Сапова. – СПб. : РХГИ, 1999. – 800 с.
14. Кобецька Н. Р. Екологічні права громадян України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Н. Р. Кобецька ; Національна академія наук України ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1998. – 16 с.
15. Костицький В. В. Соціологія права як наука / В. В. Костицький [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kostytsky.com.ua/upload/doc/kostytsky-soc-prava.pdf>
16. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : моногр. / О. О. Кот. – К. : Алерта, 2017. – 494 с.
17. Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Нариси з теорії права : навч. посіб. – К. : Істина, 2004. – 304 с.
18. Матузов Н. И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права / Н. И. Матузов. – Саратов : Издательство Саратовского университета, 1972. – 292 с.
19. Соціологія права : навч. посіб. / В. Д. Воднік, Ю. І. Золотарьова, Г. П. Клімова, Н. П. Осипова, О. В. Сердюк ; за ред. Н. П. Осипової. – Х. : Право, 2007. – 232 с.
20. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов и фак. Изд. 3 / Под ред. проф. С. С. Алексеева. – М. : Норма, 2005. – 496 с.
21. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / За ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2009. – 208 с.
22. Цивільне право України. Загальна частина : підруч. / За ред. О. В. Дзери, вид. третє. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 976 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://westudents.com.ua/glavy/72271-3-zmst-tsvivlnih-pravovdnosin.html>
23. Чичерин Б. Н. Философия права / Б. Н. Чичерин. – М. : Типо-литография Товарищества И. Н. Кушнерев, 1900. – 344 с.